BADIIY DIALOGLARDA LINGVOPRAGMATIK VA PARALINGVISTIK VOSITALARNING QO'LLANISH XUSUSIYATLARI

Ochilxonova Zarina Dilshod qizi
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, 1-kurs talabasi
E-mail: ochilxonovazarina@gmail.com
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23705908

Annotatsiya. Maqolada badiiy dialoglarda lingvopragmatik va paralingvistik vositalarning birgalikda qo'llanishi Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani va Abdulla Qahhorning «Anor» hikoyasidan olingan yetti dialogik parcha misolida tahlil qilinadi. Tahlil nutq akti nazariyasi (J. Ostin, Dj. Serl), P. Grays implikaturasi va P. Ekman hamda V. Frizen tomonidan ajratilgan noverbal xatti-harakat vazifalariga tayanadi. Tanlangan parchalarda paralingvistik vosita beshta vazifada kelgani aniqlandi: verbal javobni almashtirish, nutq ta'sirini kuchaytirish, so'z bilan ifodalangan ma'noni to'ldirish, nutqiy vaziyatni yashirin tartibga solish va aytilgan gapning ma'nosiga zid kelish. Badiiy nasrda paralingvistik belgilar o'quvchiga muallif remarkasi orqali yetkazilishi, shu sababli ular dialogni talqin qilishda muallif ko'rsatmasi vazifasini bajarishi ko'rsatildi. Natijalar sifat tahliliga asoslangan va kichik tanlama doirasida tavsifiy xarakterga ega.

Kalit so'zlar: lingvopragmatika, paralingvistika, badiiy dialog, nutq akti, implikatura, noverbal vositalar, remarka, «O'tkan kunlar», «Anor».

Kirish

Badiiy dialogda ma'no faqat so'zlarning lug'aviy mazmunidan hosil bo'lmaydi. Gap kim tomonidan, kimga, qanday ovozda va qanday harakat bilan aytilgani uning pragmatik ma'nosini belgilaydi. Til birliklarining nutqiy vaziyatdagi ma'nosini pragmatika, nutq bilan birga keladigan ovoz, harakat va sukut kabi vositalarni esa paralingvistika o'rganadi.

Noverbal vositalarni atash uchun «noverbal», «ekstralingvistik», «paralingvistik» kabi turli terminlar qo'llanishi tilshunoslikda qayd etilgan [10]. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalishni birinchilardan bo'lib A. Nurmonov o'rgangan [7]. M. Saidxonov noverbal vositalarni ko'rsatuvchi, ta'kidlovchi, ramziy, tasvirlovchi va emotsional belgilarga ajratgan [8]. Noverbal va paralingvistik vositalarning zamonaviy tasnifi G. Xasanovaning maqolasi va monografiyasida yoritilgan [9; 10]. N. Xursanov o'zbek va ingliz dramalarida verbal va noverbal komponentlar munosabatini qiyoslagan [8]. N. Pirnazarova Abdulla Qahhorning «Anor» hikoyasidagi paralingvistik vositalarni gender jihatidan tahlil qilgan [11], M. Madumarov esa «O'tkan kunlar»dagi ekstralingvistik vositalarni inglizcha tarjima misolida ko'rib chiqqan [12].

Biz ko'rib chiqqan ishlarda noverbal vositalar asosan tasnif, drama diskursi, gender yoki tarjima nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Nasrdagi bitta dialogik birlikda verbal (lingvopragmatik) va paralingvistik komponentlarning o'zaro munosabatini nutq akti nazariyasi asosida tahlil qilish esa kamroq yoritilgan. Mazkur maqola shu masalaga bag'ishlanadi.

Tadqiqotning maqsadi badiiy dialoglarda lingvopragmatik va paralingvistik vositalarning o'zaro munosabatini aniqlashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalar** belgilandi:

- verbal komponentning nutq akti turi va yashirin ma'nosini aniqlash;

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

- paralingvistik komponentning turini (ovoz, tana harakati, sukut) belgilash;
- paralingvistik komponentning verbal komponentga nisbatan vazifasini aniqlash;
- badiiy nasrda paralingvistik belgilarning berilish xususiyatini ko'rsatish.

Material va metodlar

Tadqiqot materiali sifatida «O'tkan kunlar» romani va «Anor» hikoyasidan maqsadli tanlama usulida ajratilgan yettita dialogik parcha olindi. Tanlash mezoni: parchada nutqiy harakat (yoki uning ataylab yo'qligi) va muallif remarkasi orqali berilgan paralingvistik belgi (ovoz, tana harakati yoki sukut) birga uchrashi. Qodiriy parchalari [12], Qahhor parchalari [11] da keltirilgan matn asosida ajratildi.

Tahlil kontekstual-pragmatik usulda olib borildi va to'rt bosqichdan iborat bo'ldi: (1) verbal komponentning nutq akti turi aniqlandi [1; 2]; (2) gapning yashirin ma'nosi Grays tavsiflagan hamkorlik prinsipidan chetga chiqish nuqtayi nazaridan baholandi [3]; (3) paralingvistik komponent ovoz, kinetik belgi va sukut guruhlariga ajratildi [4; 9]; (4) paralingvistik komponentning nutqqa munosabati Ekman va Frizen tasnifi bo'yicha belgilandi: takrorlash, zid kelish, almashtirish, to'ldirish, urg'ulash, tartibga solish [5].

Nazariy asos

Lingvopragmatik yondashuv. J. Ostin so'zlash bilan birga harakat ham bajarilishini ko'rsatgan va nutq aktini uch qatlamga ajratgan: gapning o'zi (lokutsiya), so'zlovchining maqsadi (illokutsiya) va tinglovchiga ta'siri (perlokutsiya) [1]. Dj. Serl illokutsiyani assertiv, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ turlarga ajratgan hamda savol shaklidagi gap bilvosita boshqa harakatni (masalan, ayblashni) ifodalashi mumkinligini ko'rsatgan [2]. P. Grays fikricha, so'zlovchi hamkorlik prinsipining maksimalaridan ataylab chetga chiqsa, tinglovchi gapdan yashirin ma'no (implikatura) chiqaradi [3].

Paralingvistik yondashuv. Paralingvistika atamasi Dj. Treyger ishlariga borib taqaladi; u nutqqa hamroh bo'ladigan ovoz sifati va vokal hodisalarni tavsiflagan [4]. Keyinchalik bu tushuncha tana harakatlari va sukutni ham qamrab oladigan keng ma'noda ishlatila boshlandi [10]; biz ham atamani shu ma'noda qo'llaymiz. P. Ekman va V. Frizen noverbal xatti-harakatning nutqqa nisbatan olti vazifasini ajratgan: takrorlash, zid kelish, almashtirish, to'ldirish, urg'ulash va tartibga solish [5]. M. Argayl noverbal signallar his-tuyg'u va shaxslararo munosabatni yetkazishda muhim ekanini ta'kidlagan [6].

Tahlil

«O'tkan kunlar» romanidagi parchalar

1-parcha. Otabek safardan qaytganda O'zbek Oyim unga yuzini o'giradi, salomiga alik olmaydi va «go'yo uxlamoqchi bo'lgan tovuqdek hurpayib oldi» [12, 204-b]. Bu yerda salomga javob berish kutiladigan nutq akti ataylab bajarilmaydi. Javob so'z bilan emas, yuz o'girish va hurpayish bilan beriladi, ya'ni paralingvistik komponent verbal javobni **almashtiradi**. Pragmatik ma'no: norozilik va sovuqqonlikni namoyish qilish.

2-parcha. Keyingi voqeada O'zbek Oyim «tovoqni kosaga, cho'michni piyolaga urib» dod soladi: «Siz otamisiz, nimasiz axir?» [12, 204-b]. Savol shaklidagi bu gap javob so'ramaydi; u bilvosita ayblash vazifasini bajaradi. Baland ovoz va idish-tovoq urish ayblov kuchini oshiradi, ya'ni **urg'ulash** vazifasini bajaradi.

3-parcha. Hoji gapini tugata olmaydi; «Azizbek vahshiylarcha hayqirdi: — Nima deysan?!» [12, 204-b]. Verbal komponent direktiv va tahdidli, uning perlokutsiya natijasi hojining nutqi to'xtatilishidir. «Deysan» shakli (hurmatli keksaga «sen» deb murojaat) odob me'yoridan chetga chiqadi va hokimning ustunligini ko'rsatadi. «Vahshiylarcha hayqirdi» ovoz balandligi va tembrini bildiradi va bu ta'sirni **urg'ulaydi**.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

4-parcha. Qo'rboshi Qushbegi huzurida «Xudog'a shukur, davlatlari ko'lankasida» deydi, qo'l qovushtiradi va cho'kkalab o'tiradi [12, 204-b]. Rasmiy hurmat formulasi va tana holati bir xil ma'noni, ya'ni ijtimoiy mavqe farqini tan olishni bildiradi. Paralingvistik komponent verbal ma'noni **to'ldiradi**.

5-parcha. O'zbek Oyim majlisga kirib «o'lturmasdanoq hojiga imlab qo'ydi» [12, 204-b]. Bu yerda nutq akti butunlay imo bilan bajariladi va suhbatdoshlardan biri (Otabek) uchun mo'ljallanmagan. Imo majlisda muayyan masala ochilishiga yo'naltirilgan yashirin signal sifatida **tartibga soluvchi** vazifani bajaradi.

«Anor» hikoyasidagi parchalar

6-parcha. Xotinning gapiga Turobjon «Berar edi!» deb javob beradi, muallif esa «zaharxanda qilib» deb remarka beradi [11, 931-b]. So'zlar gapni tasdiqlayotgandek tuyuladi, lekin ohang uni masxara qiladi: so'zlovchi aslida o'zi ishonmagan narsani aytadi (Grays bo'yicha sifat maksimasi ataylab buziladi). Paralingvistik komponent aytilgan gapga **zid keladi**; faqat verbal tahlil qilinsa, bu gapning ma'nosi teskari talqin qilinardi.

7-parcha. Xotin tugunchani ochgach, «sekin boshini ko'tarib eriga qaradi», keyin «yengini tishlab bir nuqtaga qaraganicha qoldi» [11, 929–930-b]. Bu yerda nutq umuman yo'q: ichki iztirob sukut va tana harakati orqali beriladi, ya'ni verbal javob **almashtiriladi**. Pirnazarova bu harakatlarni o'zbek ayoliga xos sabr-hurmat bilan bog'laydi [11, 930-b]; bu madaniy talqin bo'lib, matnda faqat harakat tasvirlanadi.

№	Asar	Verbal komponent	Paralingvistik komponent	Vazifa [5]	Pragmatik ma'no
1	O'tkan kunlar	salomga javobning yo'qligi	yuz o'girish, hurpayish	almashtirish	norozilik
2	O'tkan kunlar	savol shaklidagi ayblov	baland ovoz, idish urish	urg'ulash	ayblash
3	O'tkan kunlar	«sen» shaklidagi direktiv	hayqiriq (ovoz balandligi)	urg'ulash	tahdid, ustunlik
4	O'tkan kunlar	rasmiy hurmat formulasi	qo'l qovushtirish, cho'kkalash	to'ldirish	itoat
5	O'tkan kunlar	yo'q	imo	tartibga solish	yashirin signal
6	Anor	takroriy tasdiq	zaharxanda ohang	zid kelish	kinoya, ayblov
7	Anor	yo'q	boshni ko'tarish, sukut	almashtirish	iztirob

Yettita parchada almashtirish ikki marta (1, 7), urg'ulash ikki marta (2, 3), to'ldirish, tartibga solish va zid kelish bir martadan uchradi; takrorlash vazifasi tanlamada kuzatilmadi.

Muhokama

Birinchidan, barcha parchalarda paralingvistik belgi o'quvchiga muallif remarkasi («hayqirdi», «zaharxanda qilib», «imlab qo'ydi») orqali yetkaziladi. Yozma matnda ovoz eshitilmaydi, harakat ko'rinmaydi; shuning uchun remarka o'quvchiga dialogni qanday talqin qilishni ko'rsatuvchi muallif ko'rsatmasiga aylanadi. Xursanov ham dramalarda noverbal vositalar remarkalar bilan ifodalanishini qayd etgan [8].

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ikkinchidan, 1, 5 va 7-parchalarda nutqiy harakat so‘zsiz bajariladi. Demak, badiiy dialogning pragmatik tahlili faqat aytilgan gaplar bilan cheklanib qolmasligi kerak: ataylab aytilmagan gap ham ma’no hosil qiladi.

Uchinchidan, 6-parcha verbal va paralingvistik komponentlarning bir-biriga zid kelishi mumkinligini ko‘rsatadi. Bunda gapning haqiqiy illokutsiyasi faqat ikkala komponent birga o‘qilganda aniqlanadi.

To‘rtinchidan, lingvopragmatik belgilar o‘zbek muloqot odobi bilan bog‘liq: salomga javob berish majburiyati (1-parcha), «sen/siz» murojaati (3-parcha), rasmiy hurmat formulalari (4-parcha). Xursanov o‘zbek dramalarida ko‘z bilan aloqadan qochish kabi madaniy xos noverbal belgilarni qayd etgan [8]; bizning tanlamamiz bunday umumlashma uchun yetarli emas va faqat shu yo‘nalishdagi kuzatuvlarni to‘ldiradi.

Tadqiqot cheklovlari. Tanlama kichik (7 parcha) va ikki muallif bilan cheklangan; tahlil sifat xarakteriga ega va statistik umumlashma bermaydi. Parchalar [11; 12] da keltirilgan matn bo‘yicha olingan. Vazifalarni belgilash tadqiqotchi talqiniga tayanadi, shu sababli kelgusida kattaroq korpusda va bir necha mustaqil tahlilchi ishtirokida tekshirish zarur.

Xulosa

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, badiiy dialogning pragmatik ma’nosi verbal va paralingvistik komponentlarning o‘zaro munosabatidan hosil bo‘ladi. Tanlangan yettita parchada paralingvistik vosita verbal javobni almashtirdi, nutq ta’sirini kuchaytirdi, verbal ma’noni to‘ldirdi, yashirin signal vazifasini bajardi va bir holatda aytilgan gapga zid keldi.

Badiiy nasrda paralingvistik belgilar muallif remarkasi orqali beriladi va dialogni talqin qilishda muallif ko‘rsatmasi vazifasini bajaradi. Ayrim nutq aktlari butunlay so‘zsiz amalga oshadi, shu sababli dialogni faqat lug‘aviy ma’no bo‘yicha tahlil qilish yetarli emas.

Kelgusi tadqiqotlarda tanlamani Cho‘lpon va boshqa mualliflar asarlari hisobiga kengaytirish, parchalarni asl nashr bo‘yicha tekshirish va tahlilni bir necha mustaqil tahlilchi bilan takrorlash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Grice H.P. Logic and Conversation // Cole P., Morgan J. (eds.). Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
4. Trager G.L. Paralanguage: A First Approximation // Studies in Linguistics. – 1958. – Vol. 13. – P. 1–12.
5. Ekman P., Friesen W.V. The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage, and Coding // Semiotica. – 1969. – Vol. 1, No. 1. – P. 49–98.
6. Argyle M. Bodily Communication. 2nd ed. – London: Methuen, 1988.
7. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 3 jildli. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
8. Xursanov N.I. Ingliz va o‘zbek dramalarida verbal va noverbal vositalar munosabati // O‘zbekistonda xorijiy tillar. – 2024. – 10-jild, 1(54)-son. – B. 17–27. https://doi.org/10.36078/1709623334

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

9. Xasanova G.X. Noverbal va paralingvistik vositalarning tasnifi va zamonaviy talqini // Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar. – 2026. – 8-jild, 2-son. – B. 269–274. https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i02.065
10. Xasanova G.X. Dialogik nutqda noverbal vositalarning pragmatik xususiyatlari: monografiya. – Samarqand: SamDCHTI, 2024.
11. Pirnazarova N.M. Ayollar nutqiga xos paralingvistik vositalarning leksik-semantik xususiyatlari (Abdulla Qahhorning «Anor» hikoyasi asosida) // Modern Science and Research. – 2025. – Vol. 4, No. 2. – B. 928–932. https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.science-research.68544
12. Madumarov M.M. Asar tarjimasida ekstralingvistik vositalarni ifodalanishi (A. Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanining inglizcha tarjimasi asosida) // Qo'qon universiteti xabarnomasi. – 2025. – 14-son. – B. 203–205. https://doi.org/10.54613/ku.v14i.1164
13. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2014.
14. Qahhor A. Anor. – Toshkent: Oltin qalam, 2024.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.